

Глава VII. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

§ 1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання

§ 2. Поняття і види цінних паперів

§ 3. Операції банків з цінними паперами

§ 1. Поняття ринку цінних паперів та його регулювання

Складовою ланкою фінансової системи держави є ринок цінних паперів, який відіграє важливу роль у фінансуванні економіки, в реалізації державних цінних паперів, як найважливіше джерело додаткового й альтернативного фінансування різних галузей економіки поряд з іншими його джерелами (бюджетом, кредитом, власними коштами підприємств).

Перехід до ринкової економіки, створення сучасної кредитної системи, поява підприємств різних форм власності, випуск цінних паперів сприяли становленню й розвитку ринку цінних паперів в Україні. Для кращого розуміння ролі та місця ринку цінних паперів у сучасній економіці розглянемо насамперед економічне поняття цієї категорії.

Ринок цінних паперів — це частина ринку позикових капіталів, де здійснюються емісія, купівля-продаж цінних паперів та їх перепродаж. Через ринок цінних паперів (банки, спеціальні кредитно-фінансові установи, фондову біржу) акумулюються кошти підприємств, банків, держави і населення, які спрямовуються на виробниче і невиробниче вкладення капіталів.

Розрізняють первинний і вторинний ринок цінних паперів. Первинний ринок цінних паперів — це ринок, на якому реалізуються, продаються заново випущені цінні папери емітентом — державою, кредитно-фінансовими установами, підприємствами, компаніями. Первинне розміщення цінних паперів провадиться за підпискою або у формі безпосереднього продажу первинним покупцем.

Вторинний ринок цінних паперів — це ринок без посередників, на якому здійснюються операції купівлі або продажу цінних паперів між особами, які не є первинними кредитором і позичальниками. Організованим вторинним ринком виступає Фондова біржа, а також Українська міжбанківська валютна біржа, яка працює з корпоративними цінними паперами.

Великого значення для ефективного функціонування ринку цінних паперів набуває його правове регулювання. В Україні створена нормативна база щодо врегулювання ринку цінних паперів (РЦП). Фундаментальним інструментом законодавства про РЦП є Закони України: “Про цінні папери й фондову біржу” від 18 червня 1991 р., “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30 жовтня 1996р., “Про Національну

депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні” від 10 грудня 1997 р., “Про обіг векселів в Україні” від 5 грудня 2001 р.

Верховна Рада України своєю постановою від 22 вересня 1995 р. схвалила Концепцію функціонування та розвитку фондового ринку України, у якій визначено головну мету — становлення цілісного, високоліквідного, ефективного і справедливого ринку цінних паперів в Україні, регульованого державою та інтегрованого у світові фондові ринки.

Для вирішення загальних питань РЦП суттєву роль, відіграли прийняті законодавчі акти про підприємства, про власність, про приватизацію, банки і банківську діяльність, підприємництво, господарські товариства та ін.

У системі нормативного регулювання РЦП важливе місце посідають Укази Президента України: “Про Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку” від 12 червня 1995р., “Загальні засади функціонування Національного депозитарію України” від 22 червня 1999р., “Про заходи щодо прискорення розвитку фондового ринку України” від 26.03.2001 тощо.

Враховуючи значення вищого органу виконавчої влади для забезпечення правового регулювання господарської діяльності, Кабінет Міністрів України прийняв низку постанов, якими регламентував різні аспекти щодо РЦП: “Про встановлення плати за видачу дозволу на здійснення діяльності з викупу та обігу цінних паперів” від 25 жовтня 1991р., “Про випуск безвідсоткових (дисконтних) облігацій внутрішньої державної позики 1996р”. від 29 квітня 1996р., “Про затвердження Порядку накладення арешту на цінні папери” від 22 вересня 1999р. тощо.

Важливим напрямом правового регулювання ринку цінних паперів є видання нормативних актів міністерствами та іншими органами виконавчої влади з питань випуску цінних паперів (наприклад, спільна Інструкція Мінфіну України і НБУ про умови здійснення комерційними банками діяльності щодо випуску та обігу цінних паперів (1991р.); Положення щодо організації діяльності комерційних банків на ринку цінних паперів, затверджене постановою Правління НБУ і рішенням ДКЦПФР (1999р.). Положення про операції банків з векселями, затверджене постановою Правління НБУ(1999р.).

Серед джерел, що становлять правову основу РЦП, велике значення мають нормативні акти, прийняті Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Передусім це рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26 травня 1998р., яким затверджено Положення про ведення реєстрів власників іменних цінних паперів; наказ “Про затвердження правил розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій” від 9 січня 1997р.; Положення про саморегульовану організацію ринку цінних паперів від 11 листопада 1997р., а також рішення цієї Комісії “Про затвердження Положення про розрахунково-клірингову діяльність” 11 червня 2002р.; “Про затвердження Положення про порядок реєстрації випуску акцій закритих акціонерних товариств” від 12 травня 1998р.; Про затвердження “Положення про депозитарну діяльність” тощо.

Наведені нормативні акти свідчать про створення правової основи ринку цінних паперів у державі, яка покликана встановити правові засади регулювання цієї діяльності та здійснювати контроль за випуском і обігом цінних паперів, сприяти юридичному визначенню поняття “ринок цінних паперів”. Під ринком цінних паперів, як правовою категорією, слід розуміти сукупність суспільних відносин, що складаються у сфері обміну фінансовими та іншими активами в процесі випуску та здійснення угод з цінними

паперами.

При аналізі чинного законодавства про РЦП дуже важливим є питання визначення кола суб'єктів цієї специфічної діяльності. Можна виділити такі види суб'єктів РЦП:

- емітенти — держава в особі уповноваженого органу, органи місцевого самоуправління, юридичні особи, у випадках, передбачених законом, фізичні особи. Емітенти від свого імені випускають цінні папери і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов випуску їх (банки, фінансово-кредитні установи, підприємства, компанії);
- інвестори — держава, органи місцевого самоуправління, фізичні або юридичні особи, які купуватимуть цінні папери від свого імені за свій рахунок з метою одержання доходу чи збільшення вартості цінних паперів або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно Д(Я чинного законодавства;
- професійні учасники РЦП — суб'єкти господарської діяльності, що здійснюють професійну діяльність на фондовому ринку. Це юридичні особи, які діють виключно на підставі спеціальних дозволів (ліцензій), що видаються в порядку, встановленому чинним законодавством.

При здійсненні професійної діяльності на РЦП зазначені особи можуть виконувати різні дії, в тому числі виступати емітентами й інвесторами, хоча основним їх завданням є діяльність, що сприяє організації та підтриманню РЦП (консультування, посередницька діяльність, облік цінних паперів, організація торгівлі цінними паперами тощо). Зазначені особи, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, зобов'язані додержувати встановлених чинним законодавством обов'язкових нормативів необхідної кількості власних коштів та інших показників і вимог, що обмежують ризики по операціях з цінними паперами.

Законодавець визначає таких професійних учасників, які діють на ринку цінних паперів:

- а) зберігані — комерційні банки або торговці цінними паперами, які мають дозвіл на зберігання та обслуговування цінних паперів і операцій емітентів з цінними паперами, на рахунках у цінних паперах, які належать їх власникам;
- б) депозитарії цінних паперів — юридичні особи, які проводять виключно депозитарну діяльність і наділені правом здійснювати кліринг та розрахунки за угодами з цінними паперами;
- в) реєстратори — юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які одержали у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;
- г) номінальні утримувачі — депозитарії або зберігачі цінних паперів, які здійснюють діяльність щодо управління цінними паперами;
- д) торговці цінними паперами — банки або підприємства, для яких операції з цінними паперами становлять виключний вид їх діяльності.

Усі названі вище учасники РЦП об'єднуються в об'єднання професійних учасників: організатори торгівлі цінними паперами та саморегульовані організації.

Саморегульовані організації — це добровільні об'єднання професійних учасників на ринку цінних паперів, що не мають на меті одержання прибутку, які створені з метою захисту інтересів своїх членів, власників цінних паперів та інших учасників ринку цінних паперів і зареєстровані Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Зазначені організації мають на меті координацію і підвищення якості щодо діяльності цих некомерційних організацій та захист їх інтересів.

В організаційній структурі ринку цінних паперів особливе місце посідає фондова біржа

— важливий елемент сучасного економічного механізму держави, за допомогою якого відбуваються мобілізація, розподіл і перерозподіл капіталу.

Фондова біржа — це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, що можуть вільно продаватися і купуватися. Фондова біржа створюється без мети отримання прибутку, займається виключно організацією укладання угод купівлі та продажу цінних паперів та їх похідних. Вона не може здійснювати операції з цінними паперами від власного імені та за дорученням клієнтів, а також виконувати функції депозитарію. Фондова біржа зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу та виконує інші функції, пов'язані з обігом цінних паперів.

Правову основу діяльності фондової біржі становлять Закон України “Про цінні папери і фондову біржу” від 18 червня 1991р. (з відповідними змінами) та інші нормативні акти, а також Статут і правила фондової біржі.

Фондова біржа створюється у формі акціонерного товариства (закритого або відкритого), не менш як 20 засновниками — торговцями цінними паперами (банками, акціонерними товариствами), статутний фонд яких сформовано за рахунок виключно іменних акцій, та іншими товариствами, для яких операції з цінними паперами становлять винятковий вид їхньої діяльності. Засновники біржі повинні мати дозвіл на здійснення комерційної і комісійної діяльності щодо цінних паперів. Фондова біржа набуває прав юридичної особи з дня її реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Статут та правила фондової біржі затверджуються її вищим органом — зборами акціонерів.

У Статуті фондової біржі визначаються: найменування і місцезнаходження фондової біржі та її засновників; розмір статутного фонду; умови і порядок прийняття в члени та виключення з членів біржі; права та обов'язки членів біржі; організаційна структура біржі; компетенція і порядок створення керівних органів біржі; порядок і умови відвідування біржі; порядок і умови застосування санкцій, встановлених біржею; порядок припинення діяльності біржі. У Статуті можуть передбачатися інші положення, що стосуються створення і діяльності фондової біржі.

У забезпеченні правового регулювання біржової діяльності велике значення мають правила фондової біржі, які є локальним нормативним актом. Правила фондової біржі регламентують діяльність цієї структури, пов'язані з торгівлею цінними паперами і передбачають види угод, що укладаються на біржі: та порядок торгівлі на ній; перелік цінних паперів, що котируються на біржі; умови їх випуску і порядок передплати; види; послуг, що надаються біржею, і розмір плати за них; правила її ведення розрахунків на біржі тощо.

Чинним законодавством передбачаються особливі умови припинення діяльності фондової біржі, зокрема, зменшення кількості її членів (менше ніж 10) і неприйняття нових членів впродовж шести місяців.

Враховуючи, що фондова біржа є акціонерним товариством, її діяльність припиняється відповідно до ст.19 Закону України “Про господарські товариства”.

Важливе місце на ринку цінних паперів відводиться Національному депозитарію України, як організації, що об'єднує професійних учасників РЦП. Національний депозитарій, з одного боку, виступає господарюючим суб'єктом корпоративного типу, що здійснює функції, властиві всім депозитаріям, а з іншого боку — це центральний елемент депозитарної системи, який наділений спеціальними функціями (щодо

стандартизації обліку цінних паперів, уніфікації документообігу, кодифікації цінних паперів, що випущені в Україні, встановлення та налагодження постійної взаємодії з депозитарними установами інших країн тощо), виконує функції державного регулювання.

Специфічним суб'єктом РЦП є держава, яка наділена компетенцією як емітента, інвестора, а в деяких випадках — професійного учасника РЦП, так і компетенцією нормативного характеру — видання нормативних актів щодо інституту ринку цінних паперів.

Основною метою державного регулювання ринку цінних паперів є реалізація єдиної державної політики у сфері випуску та обігу цінних паперів та їх похідних, створення умов для ефективної мобілізації та розміщення учасниками ринку цінних паперів фінансових ресурсів з урахуванням інтересів суспільства, максимальний захист прав учасників фондового ринку та встановлення цивілізованих правил поведінки суб'єктів на РЦП.

Отже, виходячи з цього, виділяють такі правові форми впливу на ринок цінних паперів:

- прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників РЦП;
 - регулювання випуску та обігу цінних паперів, прав та обов'язків учасників РЦП;
 - видача спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів та забезпечення контролю за такою діяльністю; заборона та припинення на певний строк (до одного року) професійної діяльності на ринку цінних паперів у разі відсутності спеціального дозволу (ліцензії) на таку діяльність та притягнення до відповідальності за здійснення такої діяльності згідно з чинним законодавством;
 - реєстрація випусків (емісій) цінних паперів та інформації про випуск (емісію) цінних паперів;
 - контроль за додержанням емітентами порядку реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск їх, умов продажу (розміщення) цінних паперів, передбачених такою інформацією;
 - створення системи захисту прав інвесторів і контролю за додержанням цих прав емітентами цінних паперів та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;
 - контроль за достовірністю інформації, що подається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, контролюючим органом;
 - встановлення правил і стандартів здійснення операцій на ринку цінних паперів та контроль за додержанням їх;
 - контроль за додержанням антимонопольного законодавства на ринку цінних паперів;
 - контроль за системами ціноутворення на ринку цінних паперів;
 - контроль за діяльністю осіб, які обслуговують випуск та обіг цінних паперів;
- здійснення інших заходів щодо державного регулювання і контроль за випуском та обігом цінних паперів.

Держава здійснює свої повноваження на ринку цінних паперів через спеціальні державні органи (наприклад, НБУ, Міністерство фінансів України, Фонд держмайна України, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку тощо).

Державне регулювання РЦП покладене на Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Державна комісія та її територіальні відділення здійснюють контроль за випуском та обігом цінних паперів, за винятком привати зацінних. Контроль за обігом

приватизаційних паперів здійснює Фонд держмайна України. Інші державні органи контролюють діяльність учасників РЦП у межах своїх повноважень, визначених чинним законодавством.

Основними завданнями Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку є:

— формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку та функціонування ринку цінних паперів та їх похідних в Україні, сприяння адаптації національного ринку цінних паперів до міжнародних стандартів;

— координація діяльності державних органів з питань функціонування в Україні РЦП та їх похідних;

— здійснення державного регулювання та контролю за випуском і обігом цінних паперів та їх похідних на території України, додержання законодавства у цій сфері;

— захист прав інвесторів застосуванням заходів щодо запобігання і припинення порушень законодавства на ринку цінних паперів, застосування санкцій за порушення законодавства у межах своїх повноважень;

— сприяння розвитку РЦП;

— узагальнення практики застосування законодавства України з питань випуску та обігу цінних паперів в Україні, розробка пропозицій щодо вдосконалення його.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку відповідно до покладених на неї завдань:

— встановлює вимоги щодо випуску (емісії) й обігу цінних паперів та їх похідних, інформації про випуск та розміщення цінних паперів, у тому числі іноземних емітентів (з урахуванням вимог валютного законодавства України), які здійснюють випуск і розміщення цінних паперів на території України, а також встановлює порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

— встановлює за погодженням з НБУ додаткові вимоги щодо випуску цінних паперів комерційними банками;

— встановлює стандарти випуску (емісії) цінних паперів, інформації про випуск цінних паперів, що пропонуються для відкритого продажу, в тому числі іноземних емітентів, які здійснюють випуск цінних паперів на території України, та порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів;

— видає дозволи на обіг цінних паперів українських емітентів за межами України;

— здійснює реєстрацію випусків цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів, у тому числі цінних паперів іноземних емітентів, що є в обігу на території України;

— встановлює вимоги щодо допуску цінних паперів іноземних емітентів та обігу їх на території України;

— реєструє правила функціонування організаційно оформленого РЦП;

— встановлює вимоги та умови відкритого продажу (розміщення) цінних паперів на території України;

— встановлює порядок та видає дозволи на здійснення діяльності з випуску та обігу цінних паперів, на депозитарну, реєстраційну, розрахунково-клірингову діяльність з цінними паперами та інші передбачені законодавством спеціальні дозволи (ліцензії) на здійснення окремих видів професійної діяльності на РЦП, а також анулює ці дозволи (ліцензії) у разі порушення вимог законодавства про цінні папери;

— встановлює порядок складання звітності учасників РЦП відповідно до чинного законодавства України;

— визначає за погодженням з НБУ особливості отримання комерційними банками

дозволу на депозитарну та розрахунково-клірингову діяльність;

— визначає за погодженням з Міністерством фінансів України, а щодо діяльності банків на ринку цінних паперів — також з НБУ особливості ведення обліку операцій з цінними паперами;

— встановлює порядок і здійснює державну реєстрацію фондових бірж та позабіржових торговельно-інформаційних систем, призначає державних представників на фондових біржах, у депозитаріях та торговельно-інформаційних системах;

— встановлює порядок і реєструє саморегулівні організації, що створюються особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;

— встановлює вимоги та стандарти щодо обов'язкового розкриття інформації емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, забезпечує створення інформаційної бази даних про ринок цінних паперів відповідно до чинного законодавства;

— бере участь у розробці та вносить на розгляд у встановленому порядку проекти актів законодавства, що регулюють питання розвитку фондового ринку України, а також бере участь у підготовці відповідних проектів міжнародних договорів України, співпрацює з державними органами і неурядовими організаціями іноземних держав, міжнародними організаціями з питань, віднесених до їх компетенції;

— координує роботу з підготовки фахівців з питань фондового ринку, встановлює кваліфікаційні вимоги щодо осіб, які здійснюють професійну діяльність з цінними паперами, та провадить сертифікацію фахівців;

— розробляє й організовує виконання заходів, спрямованих на запобігання порушенням законодавства України про цінні папери;

— організовує проведення наукових досліджень з питань функціонування фондового ринку в Україні;

— інформує громадськість про свою діяльність та стан розвитку ринку цінних паперів;

— встановлює порядок здійснення професійної діяльності на РЦП іноземними юридичними особами та підприємствами з іноземними інвестиціями;

— видає дозволи, визначає стандарти і правила діяльності, реєструє випуск та інформацію про випуск інвестиційних сертифікатів інвестиційних фондів та інвестиційних компаній;

— роз'яснює порядок застосування чинного законодавства про цінні папери.

Комісія під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими центральними органами виконавчої влади, відповідними органами Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади і відповідними органами самоврядування.

Чинним законодавством також регулюються питання випуску й обігу цінних паперів, відповідальність юридичних і фізичних осіб за правопорушення на РЦП. Однак функціонування ринку цінних паперів в Україні залежить не лише від створення правової бази й органів контролю за діяльністю його, а й від інших факторів: рівня інфляції, фінансової стабільності, процесу приватизації, стану виробництва та дефіциту державного бюджету, що значною мірою гальмує розвиток повноцінного РЦП.

§ 2. Поняття і види цінних паперів

В умовах ринкових відносин набуває значення і привертає увагу такий вид майна, як цінні папери.

Застосування цінного папера як особливого документа і засвідчення ним майна, наділення його спеціальним правовим режимом відносять до епохи раннього середньовіччя. Зокрема, батьківщиною векселя є Італія, поява його датується XIII ст. Прообразом векселя був супровідний лист одного банкіра-мінйали іншому з проханням виплатити подавцю листа замість сплачених ним грошей відповідну суму в місцевій валюті. Незручності, пов'язані з переміщенням товарів та грошей, усувались, як тільки замість них подавали аркуш паперу, виконаний з додержанням певної форми і з відповідним змістом.

У законодавстві сформульовано поняття цінного папера: в ст.1 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” зазначається, що цінні папери — це грошові документи, які засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передавання грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

З викладеного вище можна виокремити такі ознаки.

1. Цінний папір має документальний характер, тобто є документом офіційного характеру, виконаним за встановленою формою, що містить необхідний мінімум відомостей певного характеру (реквізити), за істинність яких особа — укладач документа несе встановлену законом відповідальність. Встановлена форма засвідчення прав, пов'язаних з цінними паперами, передбачає додержання всіма учасниками фондового ринку приписаних норм і прав. У необхідних випадках повинні бути здійснені державна реєстрація і ліцензування.

2. Цінний папір засвідчує майнове право або відносини позики.

3. Реалізація втіленого в цінному папері права можлива тільки при пред'явленні оригіналу самого документа, що означає зв'язок вираженого в папері права з самим документом.

4. Передавання втіленого в папері майнового права допускається тільки за умови передавання самого папера.

5. Відмова від виконання зобов'язання, вираженого цінним папером, можлива при доказовості недобросовісності держателя або при виявленні підробки цінного папера.

У сучасному економічному механізмі цінні папери виконують низку функцій. Вони є регулятором суспільного відтворення, забезпечуючи приплив капіталу в одні галузі та відплив капіталу з інших. Цінні папери є знаряддям мобілізації коштів інвесторів. У розвинених країнах значна частина вільного капіталу вкладається безпосередньо в купівлю цінних паперів, які виражають інформаційну функцію та свідчать про стан економіки. Падіння курсу цінних паперів свідчить про погіршення економічної

кон'юнктури, а стабілізація курсу або підвищення його — про нормальний економічний стан країн. Крім того, за допомогою цінних паперів здійснюється контроль над економікою та економічними процесами в рамках як макро-, так і мікроекономіки. Економічна ситуація в країні впливає на курси цінних паперів, а ті, у свою чергу, — на функціонування економіки.

Цінні папери можуть бути іменними, ордерними або на пред'явника. Іменним цінним папером визнається документ, у якому для засвідчення прав власника вказується його ім'я, тобто власник такого цінного папера отримує всі виражені в ньому права за умови, що його ім'я вказано в самому папері. Для іменних акцій необхідно ще внесення імені власника в книгу реєстрації акцій, що ведеться товариством. Іменні цінні папери, якщо інше не передбачено законом або в них спеціально не вказано, що вони не підлягають передаванню, передаються певним індосаментом (передавальним надписом, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи). Ордерні цінні папери (векселі) — це документи, власник яких виступає пред'явником самого папера або здійсненням низки передавальних записів (індосаменту).

Цінним папером на пред'явника визнається документ, для засвідчення прав власника якого достатньо лише пред'явлення цінного папера. Цінні папери на пред'явника перебувають в обігу вільно і можуть бути використані для розрахунків, а також як застава для забезпечення платежів і кредитів. Спадкоємство цінних паперів передбачено відповідно до цивільного законодавства України.

Відповідно до чинного законодавства в Україні функціонують такі види цінних паперів: акції, облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик, облігації місцевих позик і облігації підприємств, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі, інвестиційні сертифікати та приватизаційні папери.

Акція — цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства. Акції можуть бути іменними та на пред'явника, привілейованими та простими. Набуття відчуження іменних акцій вимагає внесення змін до реєстру власників цих акцій і тільки після цього можуть бути реалізовані права на управління, що впливають з цих акцій. Привілейовані акції дають акціонеріві переважне право на одержання дивідендів, а також на пріоритетну участь у розподілі майна акціонерного товариства в разі його ліквідації. Власники привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні акціонерним товариством, якщо інше не передбачено його статутом. Вони не можуть бути випущені на суму, що перевищує 10 відсотків статутного фонду акціонерного товариства. Прості акції дають право акціонеру на отримання дивідендів у розмірі, який визначається зборами акціонерів, право одного голосу в управлінні товариством, а також право на частину майна акціонерного товариства при його ліквідації пропорційно до кількості належних акціонеру акцій.

Облігація — цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого відсотка (якщо інше не передбачено умовами випуску). Облігації всіх видів розповсюджуються на підприємствах і серед громадян на добровільних засадах. Облігації можуть випускатися іменними і на

пред'явника, відсотковими і безвідсотковими (цільовими), з вільним або з обмеженим колом обігу. Облігації зовнішніх державних позик України — це цінні папери, що розміщуються на міжнародних та іноземних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов випуску облігацій.

Казначейські зобов'язання — вид цінних паперів на пред'явника, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до бюджету і дають право на одержання фінансового доходу. Випускаються такі види казначейських зобов'язань: довгострокові (від 5 до 10 років), середньострокові (від 1 до 5 років), короткострокові (до одного року).

Ощадний сертифікат — письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника на одержання після закінчення встановленого строку депозиту і відсотків по ньому. Ощадні сертифікати видаються строкові (під певний договірний відсоток на визначений строк) або до запитання, іменні та на пред'явника. Іменні сертифікати обігу не підлягають, а їх продаж (відчуження) іншим особам є недійсним.

Вексель — цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю). Векселі можуть бути простими і переказними.

Новим і перспективним інструментом вексельного обігу є фінансовий вексель. Фінансовий вексель банку є засобом платежу в межах строку своєї дії і використовується для здійснення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності за поставлену продукцію і виконані роботи. Комерційні банки можуть випускати фінансові векселі двома способами: продажем своїх векселів клієнтам або наданням клієнтам вексельних кредитів.

Інвестиційний сертифікат — це цінний папір, що випускається компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду. Зазначене свідоцтво про частку (участь) в спеціальному фонді цінних паперів (інвестиційному фонді) дає право власності інвестора на частку у фонді та одержання визначеного доходу.

Приватизаційні папери — це особливий вид державних цінних паперів, що засвідчують право-власника на безоплатне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду. Приватизаційні папери можуть бути лише іменними. Статтею 5 Закону України від 6 березня 1992 р. “Про приватизаційні папери” визначено особливі умови використання та обігу приватизаційних паперів, а саме: приватизаційні папери вільному обігу не підлягають, а їх продаж або відчуження іншим способом є недійсним; дивіденди або відсотки з них не нараховуються; приватизаційні папери не можуть бути використані для здійснення розрахунків, а також як застава для забезпечення платежів або кредитів; угоди, укладені з використанням приватизаційних паперів для цілей, не передбачених Законом “Про приватизаційні папери”, є недійсними. Приватизаційні папери, придбані з порушенням порядку їх видачі та обігу, вважають недійсними, а особи, які порушили ці правила, несуть відповідальність на підставі законів України.

Крім поданої вище класифікації цінних паперів за цільовим призначенням та способом передавання, існують інші види цінних паперів, що розрізняють за:

— змістом втіленого в цінних паперах права вимоги — грошові та товарні цінні папери. До грошових паперів належать облігації, векселі; до товарних, що закріплюють права

власника, — коносаменти;

— особою боржника — державні та приватних осіб (фізичних та юридичних осіб);

— можливістю та формою отримання прибутку — цінні папери з прибутком у вигляді дивідендів, належного відсотка по депозитах, дисконту (різниця між номіналом цінного папера і його біржовим курсом), цінні папери, що не приносять прибутку;

— підставами видачі — абстрактні, що не містять вказівки на підставу видачі, та казуальні, що містять таку вказівку, як реквізит.

Як товар на світових ринках цінних паперів розглядаються похідні цінних паперів: варанти, опціони, фінансові ф'ючерси тощо.

На практиці і з метою функціонування РЦП збільшується обсяг випуску цінних паперів та з'являються їх нові види, що впливають на розвиток фондового ринку і функціонування економіки держави.

§ 3. Операції банків з цінними паперами

Важливу роль у застосуванні позикового капіталу в державі відіграють операції з цінними паперами. Кредитно-фінансові інститути здійснюють операції на ринку цінних паперів з метою накопичення грошових коштів і нормалізації в системі грошового обігу. Більшість комерційних банків активно виступають емітентами цінних паперів і укладають угоди як через фондову біржу, так і на позабіржовому РЦП (торгівля облігаціями, продаж акцій тощо).

Чинне законодавство передбачає різноманітність операцій з цінними паперами. Відповідно до ст. 47 Закону України “Про банки і банківську діяльність” комерційні банки мають право займатися емісійними операціями — випуском власних цінних паперів, організацією їх купівлі та продажу за дорученням клієнтів. За допомогою емісії цінних паперів державні органи прагнуть покрити бюджетний дефіцит, комерційні банки — збільшити кредитні кошти і розширити кредитування, а підприємства — залучити кошти для розширення своїх основних і оборотних фондів. Законодавством встановлено обов'язкову реєстрацію випуску акцій і облігацій підприємств та комерційних банків.

У банківській практиці поширене кредитування під забезпечення цінними паперами. Цінні папери на пред'явника, виступаючи об'єктом цивільного права, можуть бути предметом твердої або регулярної застави. Як застава приймаються і державні цінні папери, і папери комерційних структур. При цьому важливою умовою є висока ліквідність цінних паперів, а позикові кошти не повинні використовуватися для купівлі нових цінних паперів — це стримує біржову спекуляцію позичальників та зменшує ризик банкрутства клієнтів.

Серед банківських послуг мають місце операції виконання по цінних паперах та їх забезпечення. Клієнти можуть доручати обслуговуючим банкам отримання платежів або іншого виконання по цінних паперах. Таке доручення оформлюють здійсненням передавального надпису (індосаменту), який підтверджує перехід права по вказаних документах до іншої особи. При виконанні доручення індосамент знищують.

Комерційні банки здійснюють з векселями різноманітні угоди: емісію, купівлю-продаж, заставу й облік векселів. Облік векселів є операцією купівлі-продажу векселя банку до настання строку платежу по ньому з переходом до банку прав векселедержателя.

До обліку в банках приймаються високоліквідні векселі, тому перевага надається товарним векселям, в основу яких покладено товарні угоди. Поширеними операціями комерційних банків є виконання агентських функцій і обслуговування обігу цінних паперів. Сюди належать операції проведення реєстрів власників іменних цінних паперів і реєстрації угод переведення права власності на такі цінні папери; сприяння виконанню по цінних паперах (виплата дивідендів і відсотків), погашення цінних паперів, реєстрація угод з метою оподаткування і виконання доручень інвестиційних фондів щодо їх цінних паперів у рамках депозитарного договору.

Відносини між інвестиційним фондом і банком-депозитарієм оформляються депозитарним договором. Банк-депозитарій здійснює угоди з цінними паперами фонду від його імені і за його дорученням, відкриває фонду поточний рахунок, рахунок в іноземній валюті та інші рахунки і здійснює по них розрахункові, касові та інші банківські операції; приймає на зберігання і забезпечує зберігання майна фонду; веде облік цінних паперів, виплачує дивіденди акціонерам фонду, винагороду керуючому, підтверджує письмове отримання повідомлення про збори акціонерів, а також надає відомості про документи, що стосуються цінних паперів, належних фонду, одержує дивіденди тощо.

Комерційні банки можуть купувати і продавати цінні папери від свого імені і за свій рахунок як через фондову біржу, так і на позабіржовому ринку цінних паперів, а також на основі доручення клієнта про купівлю-продаж цінних паперів. При цьому банк виступає повіреним або комісіонером свого клієнта. За своєю природою зазначені угоди є договором купівлі-продажу, звичайно, укладеним відкладальною умовою.

Комерційні банки займаються зберіганням цінних паперів, для чого пропонують клієнтам в оренду сейфи. За дорученням свого клієнта комерційні банки можуть здійснювати управління портфелем його цінних паперів. За договором про управління цінними паперами клієнта комерційний банк надає йому такі види послуг. Банк зобов'язується зберігати цінні папери свого клієнта, забезпечувати їх облік, провадити інкасацію відсотків і дивідендів, а також сум по погашених цінних паперах, обмін акцій та облігацій на інші цінні папери, інформувати клієнта про чергові збори акціонерів, випускати нові акції, у яких клієнт має переважне право на купівлю. Управління портфелем цінних паперів є складними правовідносинами, які містять ознаки кількох цивільно-правових договорів (комісії, зберігання і доручення), а також здійснення бухгалтерського обліку і звітності по цінних паперах, аналітичне і правове обслуговування.

Найбільш перспективним видом банківських операцій є довірче управління коштами та цінними паперами (п. 4 ст. 47 Закону України "Про банки і банківську діяльність"). Під довірчими операціями прийнято розуміти операції банків або інших фінансових інститутів з управління цінними паперами та іншим майном (зокрема, збереженням та розміщенням цінних паперів) і виконання інших послуг за дорученням в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. При здійсненні зазначених операцій виникають відносини за

довіреністю, за яких одна сторона (довірена особа) на основі укладеного між зацікавленими сторонами договору набуває відповідних прав і виступає розпорядником певного майна на користь бенефіціара, яким може бути сам довіритель майна або третя особа. По таких операціях банки одержують комісійну винагороду, яка диференційована залежно від виду здійснюваних послуг.

Здійснюючи інвестиційну діяльність, тобто вкладаючи кошти в цінні папери, банки мають на меті насамперед отримання прибутку. На прибутковість інвестиційної діяльності банків впливають різні фактори: стан економіки, структура кредитно-фінансової системи, ступінь розвитку ринку цінних паперів, стан розробки законодавчо-нормативної бази, організація випуску й обігу цінних паперів, професіоналізм учасників фондового ринку, структура портфеля цінних паперів та їх диверсифікація.